

BJÖRKBERG

Åsbygge fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnback

Antagen av samhällsbyggnadsutskottet 2021-05-27

BJÖRKBERG

Åsbygge fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnäck

Redaktion

Lars Jönses och Kristoffer Ärnäck

Omslag: Högt belägen kringbyggd gård väster om majstångsplatsen.
Björkberg 17:3.

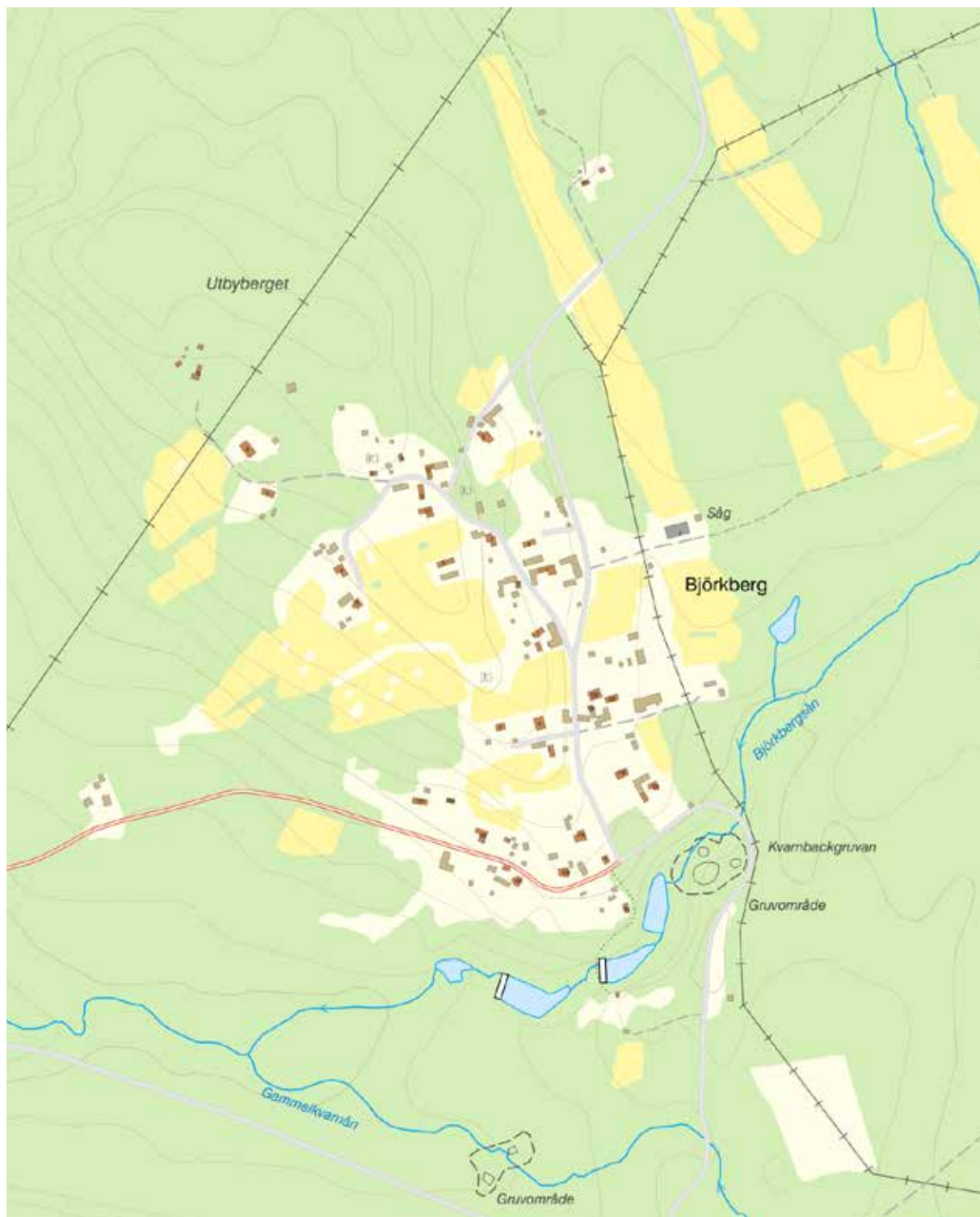
Fotografier och illustrationer: Om inget annat anges, Kristoffer Ärnäck,
Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor
från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ort-*
namn. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnum-
mer: ©Lantmäteriet I2014/00618

© Dalarnas museum 2021

ISSN:

Innehåll

Beskrivning	7
Historik	7
Riksintresse för kulturmiljövården	7
Landskap och placering	7
Byform	7
Gårdsformer och gårdsstrukturer	7
Bebyggelsens huvuddrag	8
Byggnadsdetaljer och material	8
Utmärkande drag	11
Gemensamma anläggningar	11
Värden	11
Platsnamn	11
Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället	12
Bystruktur	15
Timmerhuskulturen och månghussystemet	19
Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse	20
Kringbyggdhet	22
Nationalromantik och turismen i Leksand	24
Värdekarta	27
Vad är ett kulturmiljöprogram?	28

Byn Björkberg ligger i huvudsak på Utbybergets södra och östra sluttningar. Ovanpå berget finns den största delen av byns odlingsmark. I söder finns en sänka kring Björkbergsån samt gruv lämningar.

Beskrivning

HISTORIK: Björkberg ligger i Åsbygge fjärding i Leksands socken. Byn ligger i Leksands kommun, som ursprungligen bildades som Leksands landskommun 1863. År 1971 ombildades landskommunen till Leksands kommun. År 1974 uppgick Siljansnäs och Åls landskommuner i Leksands kommun. Den första skriftliga källan som med säkerhet nämner Björkberg är en skattelängd från 1539. Då fanns fyra skattebönder i byn. Vid storskiftet, som inträffade under 1820-talet, fanns 19 gårdar i byn. Bymönstret i Björkberg har inte nämnvärt förändrats sedan storskifteskartan upprättades, vilket är anmärkningsvärt. Björkberg var under 1800-talet en blandby, och i samband med storskiftet fick två åbor i Tibble fåbodar i byn. Fåbodinslaget försvann emellertid redan under det seena 1800-talet.

RIKSINTRESSE FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN: W 29 48 Björkberg, Leksand.

LANDSKAP OCH PLACERING:

- Björkberg ligger höglänt i den norra delen av Leksands kommun. I norr finns Utbyberget, och därbortom byn Torrberg. I öster finns berget Galtskallen och fåbodstället Bastberg. I söder finns Åsledderberget.
- Byn är långsträckt med utspridd bebyggelse i huvudsak belägen i de södra och östliga sluttningarna på en höglänt utlöpare från Utbyberget.
- Byns odlingsmark är i huvudsak belägen ovanpå ovannämnda utlöpare. Odlingsmarken har en småbruten karaktär och är delvis rik på små buskage, rösen och trädridåer. Samtidigt finns vissa större öppna och hävdade odlingsytor som erbjuder storslagna utsikter från berget mot sydväst.

BYFORM:

- Klungby med ett system av byvägar som löper likt en snäv hästsko runt Utbybergets sydspets. I söder finns kring byvägen en mindre gårdsklunga med äldre gårdar och några fritidshus och villor uppförda under 1900-talet. Norrut är bebyggelsen tätare med flera fortfarande kringbyggda äldre gårdar. Där förgrenar sig även byvägen vid två trevägskorsningar, varav den södra innefattar majstångsplats.

GÅRDSFORMER OCH GÅRDSSTRUKTURER:

- Många gårdar är belägna i sluttningläge.
- Främst i norr finns flera gårdar som fortfarande är kringbyggda. Två med ålderdomlig fyrkantsform och flera som är slutna på tre sidor av gårdstunet.

- Det finns även gårdar som sannolikt varit kringbyggda på tre eller fyra sidor men som utglesats från och med det sena 1800-talet och vidare under 1900-talet.
- På många gårdar är bostadshuset beläget i norr.

BEBYGGELSENS HUVUDDRAG:

- Nästan alla äldre byggnader i byn är långsmala, faluröda eller ofärgade och med flacka sadeltak omkring 30 grader.
- Den äldre bebyggelsen är enkel och präglas av småskalighet. Inga byggnader är högre än motsvarande två våningar.
- Många gårdar har ett delvis intakt månghussystem med äldre timmerbyggnader av olika funktion. Det finns också större ladugårdskomplex tillkomna under 1800-talets senare hälft eller tidigt 1900-tal som ersättning till bland annat äldre fähus och foderhus. Nyare ladugårdar har ofta en stenhusdel för djuren, antingen i lertegel eller gjutmur.
- Insprängt bland den äldre bebyggelsen i alla tre byklungor finns enstaka inslag av nyare bebyggelse bestående av bland annat fritidshus och villor. Även dessa byggnader är oftast faluröda, men kan vara avvikande i exempelvis skala, takform eller takvinkel.

BYGGNADSDETALJER OCH MATERIAL:

- Äldre byggnader i byn är antingen byggda av liggatimmer eller andra träkonstruktioner med fasad i trä, antingen i form av locklistpanel eller liggande spontpanel.
- Tak täcks av en- eller tvåkupiga lertegelpannor.
- Knutar och fönsteromfattningar är ofta målade vita på bostadshus.
- Skorstenar är i rött lertegel.
- På äldre hus är det vanligt med spröjsade tvålufts träfönster där varje båge innefattar tre lätt stående eller liggande glasrutor.
- Beträffande äldre dörrar är enkla bräddörrar vanligast. Det finns även hus där ytterdörrarna utgörs av parspegeldörrar.
- Äldre farstukvistar är ofta genomgående enkla, med sadeltak som bärs upp av sidostolpar.
- Fönster- och dörromfattningar på äldre hus är oftast enkla med fyra brädor där sidobrädorna omsluter topp- och bottenbrädorna.

Delvis kringbyggd sluten gård med stort vådröd i den östra delen av byn. Byggnaderna mot väster är ålderdomliga och välbevarade. Gården står på ursprunglig ålderdomlig plats. Björkberg 5:6.

Äldre enkelstuga med kilsågad locklistpanel i den norra delen av byn. Fönstren är dock bytta i senare tid. Björkberg 2:6.

Större ladugårdscomplex från 1800-talets senare hälft väster om majstångsplatsen. Byggnadsdelen till vänster har bottenvåning i gjutmur. Björkberg 17:3.

Kringbyggt gårdstun i sluttningsläge. Ytterdörrarna på gården har utbytts mot nya i karosseripanel kring 1900-talets mitt. Björkberg 17:3.

Mjölkpall på stolpar och med pulpettak, invid majstångsplatsen. Björkberg 9:8.

UTMÄRKANDE DRAG:

- I Björkberg har gårdarna i ovanlig hög grad bibehållit äldre lägen i landskapet, och många av de kringbyggda gårdar som finns i byn idag är belägna på samma plats som vid storskiftet år 1825.
- Nordväst om majstångsplats finns Danielsgården som innefattar en ovanligt stor tröskloge eller bod i timmer med underrede på granitplintar.
- Eftersom många gårdar står i sluttningslägen har flera av husen i byn hög sockel.
- Invid majstångsplatsen finns en ladugård med gjutmursdel.
- Byvägarna är inte asfalterade, vilket bidrar till att bymiljön uppfattas som ålderdomlig.
- I Björkberg har det historiskt förekommit gruvdrift. Längs Björkbergsån som löper söder om byn finns lämningar från Kvarnbacksgruvan. Även ytterligare söderut finns flera gruvlämningar. Gruvdriften började 1863 på tre områden som blev Kvarnbacksgruvan, Vålsvedsgruvorna och Åängsgruvan. Kvarnbacksgruvan fick störst betydelse och där bröts, när gruvan var i bruk mellan 1863-1874, 11 000 ton malm.
- På många av gårdarna i byn finns stora vådräd.

GEMENSAMMA ANLÄGGNINGAR:

- Vid majstångsplatsen finns en mjölkpall med pulpettak. Byggnadsverket är i sin helhet rödfärgat.

Värden

Nedan beskrivs de värden som byarna bedöms besitta. I detta kulturmiljöprogram beskrivs kulturhistoriska och estetiska värden. Alla värden förklaras i sitt sammanhang, men utefter en förutbestämd grundmall som är lika för varje by.

Platsnamn

Platsnamn är ofta gamla, och med betydelser som är sprungna ur, eller anknytta till platsens specifika historia. Att beakta god ortnamnsred är lagstadgat enligt kulturmiljölagen. Namnets förled har ursprungligen varit *birke*, vilket syftar till ett »ställe där det växer björk, björkdunge«. Byn är belägen på öst- och sydsluttningen av Utbybergets södra utlöpare, vilket sannolikt hänger samman med bynamnets efterled *berg*.

Värden/var varsam med

- Platsnamnet Björkberg.

Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället

Byarna som helhet, i synnerhet med avseende på bebyggelsens utbredning och samspelet mellan bebyggelse och odlingsmark kan berätta en mångfald av berättelser om livet i Dalarna och Leksand innan industrisamhällets genombrott på landsbygden. I det äldre bondesamhället, här menat som det av jordägande bönder dominerade samhälle som föregick industrisamhället på många platser i Dalarna, uppdelades av tradition såväl jord som byggnader mellan alla syskon i en syskonskara vid arvsifte. I Leksand och Övre Dalarna var de flesta därför småbrukare med egen gård och egen jord, något som är annorlunda gentemot många andra delar av Sverige, där en mindre andel av befolkningen faktiskt ägde jord. När befolkningen ökade, särskilt från och med 1700-talet, splittrades odlingsmarken i komplexa ägofigurer. Något som på sikt ledde till ett jordbruk med minskade marginaler och större känslighet för missväxt. Detta tvingade delar av befolkningen på arbetsvandringar med bisysslor, och gav upphov till bland annat ett utpräglat fåbodbruk. Den odlingsmark som fanns var livsviktig ekonomiskt, men även av stor social betydelse. Att ärva och äga jord ansågs mycket viktigt, och medförde viktiga demokratiska rättigheter och möjligheter, bland annat till att bedriva fåbodbruk och att ha rösträtt i sockenstämman. Det finns specifika företeelser i landskapet i och kring byn som berättar om det äldre bondesamhället. Djurhållningen var förr en förutsättning för livsuppehållet. Hur många djur man kunde hålla berodde på tillgången av bete och vinterfoder. Antalet djur styrde i sin tur, före konstgödningens tid, hur stor åkerareal man kunde hålla. Det rådde därför stor konkurrens om slåtter och bete och i stort sett all tillgänglig gräsmark utnyttjades för slåtter medan sämre mark brukades till bete. Hack-slogar kallades de stenbundna fastmarker som inte var lämpliga att odla upp men som ändå gav tillräckligt så det var värt att slå. Förbättring av slåttermarkerna utfördes i den mån det var möjligt och man kan se spår av stenröjning. Den årliga slåtern skapade en mager mark som sällan eller aldrig fick tillskott av gödning och därmed gavs förutsättningar för en stor mångfald av växter, insekter och svamp. Varje liten rest av denna naturtyp är värd att förvalta då de ofta hyser hotade arter.

Idag har slåttermarken till stor del växt igen och en liten del har röjts upp till åker. I det som tidigare var öppen mark, åker och äng kan man idag ändå finna spåren av odlarmödan i form av rösen, åkerkanter, beskurna träd men även i själva artsammansättningen. I och runt byarna fanns förr stora arealer slåttermark men med dagens jordbruk är de nästan helt försvunna. De som finns kvar är därför värdefulla att värna.

För att dryga ut vinterfodret till djuren repades löven av träd eller så skars riset av från träd som rönn, sälg och björk. För att underlätta för löv- och risskörd beskars träden, hamlades, på den höjd som var lämplig. Lövfoderträden har kunnat bli mycket grova och gamla och är hemvist för en mångfald av arter. De kan kännas igen genom sin speciella form där grenarna ofta kapades mer än två meter över mark dit djuren inte nådde och det finns en tydlig hamlingszon med grenskott och knölar på stam och huvudgrenar.

Öppet och hävdad odlingslandskap på Utbybergets sydspets. I bakgrunden skymtar en delvis kringbyggd gård på ursprunglig plats i landskapet. Björkeberg 1:3.

Delar av odlingslandskapet har småbruten karaktär med rösen och buskage.

*Gård med hög sockel i den södra delen av byn. Många byggnader är uppförda i sluttningslägen och har därför höga socklar.
Björkberg 8:5.*

Det var inte ovanligt att man planterade vårdträd på gårdarna. Det var ofta ädellövträd, som lönn, lind, alm, ek eller ask. Vårdträden skulle i äldre folk-tro beskydda gårdens invånare men kan även ha planterats för att exempelvis markera ett barns födelse.

Om fruktträd vårdas på rätt sätt kan de bli gamla och de kan vara värdefulla karaktärsskapare på gårdarna. Alléer, som kan vara enkelradiga eller dubbelradiga, förknippas ofta med högreståndsmiljöer, vilket det är knappt med i Leksands bymiljöer, men de kan även ha planterats längs vägarna för att ge vindsydd och skugga. De kan också ha använts för lövtäkt.

Björkberg, som under en period var blandby, är belägen i ett kuperad och skogsrikt landskap där varje liten odlingsbar yta varit betydelsefull historiskt. En stor andel av byns odlingsmark är belägen i sluttningar till Utbyberget, och har en småbruten karaktär med stenrösen och trädridåer som skapar rumslighet. Det småbrutna odlingslandskapets karaktär är värdefull eftersom den kan bidra med kunskap och förståelse för de ekonomiska och sociala förutsättningar som påverkade livet i byn och i Leksand i äldre tider. Den öppna och hävdade odlingsmark som finns i sluttningarna ovanför byn och mot Björkbergsån i söder är dessutom mycket viktig för byns generella karaktär.

Värden/var varsam med:

- Öppen och hävdad odlingsmark i sluttningarna ovanför byn och mot Björkbergsån i söder.
- De småbrutna hävdade odlingsmarker som finns i anslutning till bebyggelsen i Björkberg. Särskilt viktiga beståndsdelar för odlingslandskapets karaktär är synbart små bruknings- och ägoytor tillsammans med odlingsrösen, trädridåer samt öar med träd och sten mitt i odlingsmarken.
- Befintliga äldre vårdträd vid gårdstunen.
- Kunskapen om att byn varit blandby med gårdar både för bofasta och fåbodgårdar.

Bystruktur

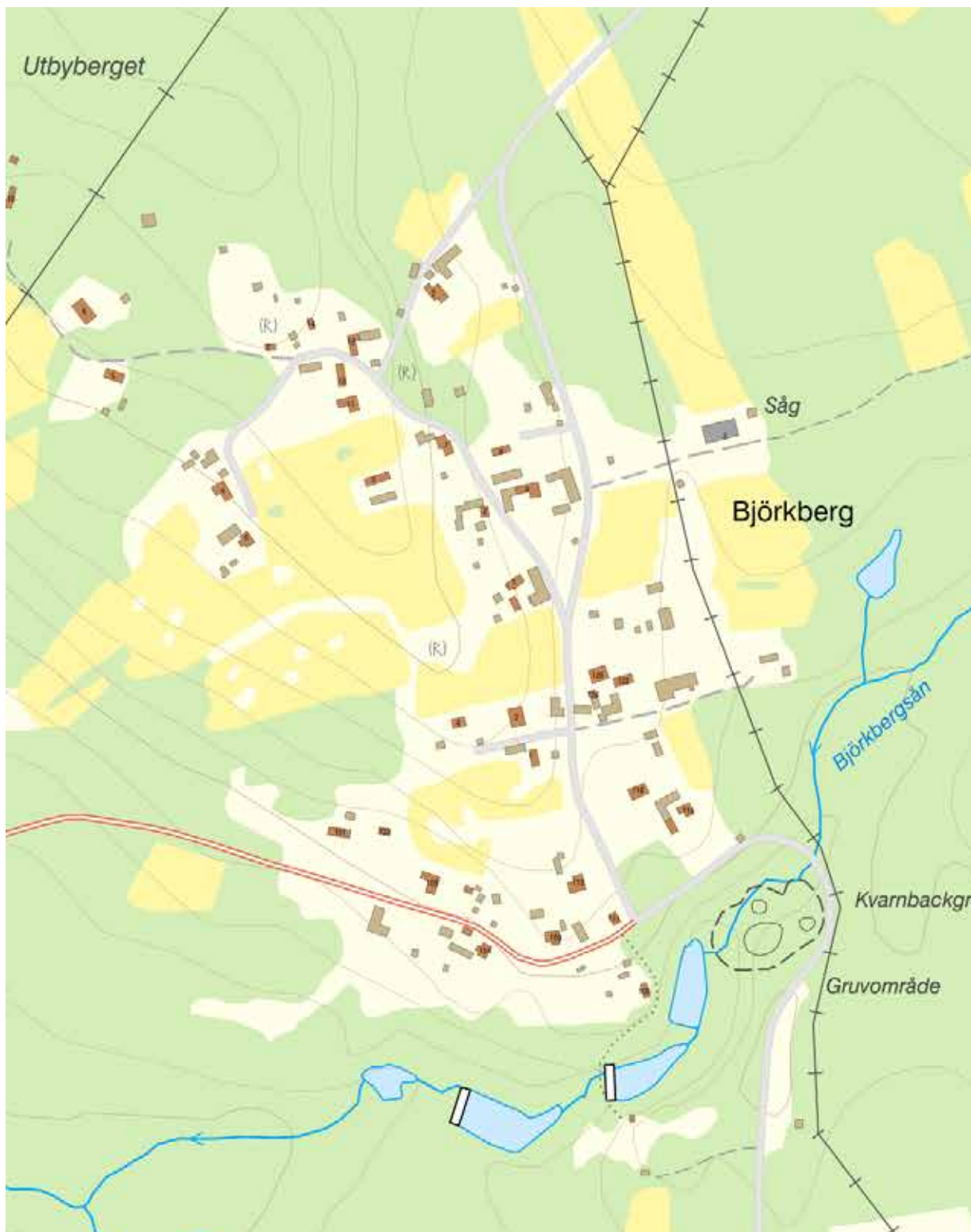
Bebyggelsens tillkomst och utveckling hänger samman med hur landskapets resurser kunde nyttjas. Just jordbruksmarken dikterade ofta hur gårdarna placerades i byn. Historiskt placerades många gårdar antingen i skogsbyn eller på karga höjdlägen mitt i odlingslandskapet. Detta beror på att sådana platser inte var lika användbara som odlingsmark. Gårdarnas placering i landskapet konstituerade sedan framväxten och utvecklingen av bynstrukturens karaktär. I Björkberg är gårdarna placerade i utdragna, relativt glesa gårdsklungor i sluttningarna kring Utbyberget. Bystrukturen med utpräglat sluttningssläge är typisk särskilt för den nordöstra delen av Leksand och bidrar till att byn är trivsamt och vackert att vistas i. Bystrukturen är också värdefull eftersom den

Storskifteskartan från 1825 ovan och en karta över byn idag till höger. Gårdsplatserna är snarlika som de var på 1820-talet. Källa: Lantmäteriet.

Danielsgården nordväst om majstångsplatsen. På gården finns en ovanligt stor tröskloge, en ålderdomlig parstuga och en ålderdomlig enkeltstuga samt även flera andra timmerhus av ansevärd ålder. Gården står kvar på sin ursprungliga plats. Björkberg 1:1.

kan berätta om hur byn utvecklades i samklang med odlingslandskapet och om de förutsättningar som historiskt styrde bebyggelseutvecklingen i Leksandsbygden. I Björkberg har flera gårdar samma geografiska placering som innan storskiftet år 1825, och sannolikt ännu längre tillbaka i tiden. På grund av att gårdarna stått lika i landskapet under så pass lång tid kan de genom sin geografiska placering berätta en hel del om hur en by kunde vara ordnad på exempelvis 1600- och 1700-talen, vilket är mycket värdefullt. Att flera nya gårdar anlagts i byn sedan 1970-talet påverkar dessvärre läsbarheten och förståelsen för detta negativt, och det är viktigt att nya gårdar i framtiden antingen placeras på gamla gårdslägen eller på behörigt avstånd från befintlig bebyggelse.

Värden/var varsam med:

- De äldre gårdarnas placering och belägenhet i förhållande till landskapet och geografiskt. Det är viktigt att nya gårdar eller tomter inte anläggs på mark som tidigare ej utgjort ett gårdsläge eftersom nya gårdar försvårar avläsbarheten i landskapsbilden.
- Gårdar med samma placering som på storskifteskartan 1825: Björkberg 19:5, Björkberg 18:4, Björkberg 3:13, Björkberg 2:6, Björkberg 1:1, Björkberg 1:3, Björkberg 10:3, Björkberg 4:4, Björkberg 17:3, Björkberg 9:9, Björkberg 15:7, Björkberg 5:6, Björkberg 13:9, Björkberg 16:4, Björkberg 8:8, Björkberg 4:5 och Björkberg 20:3.

Timmerhuskulturen och månghussystemet

Från medeltiden och fram till 1900-talet knuttimrades de flesta byggnaderna i Övre Dalarna. Timmerhuskulturen präglas av månghussystemet. Istället för att bygga få och stora byggnader uppfördes många små och funktions specifika timmerbyggnader. Det fanns många sociala och praktiska fördelar med detta. De små byggnaderna var lätta att dela upp och flytta vid arvskifte. Råvaran fanns tillgänglig i överflöd. De flesta timmerhusen kan uppdelas i kategorierna bostadshus, djurhus, förvaringshus och verkshus. Timmerhusen i Leksand och Övre Dalarna kännetecknas av utformningsmässig enkelhet, högkvalitativt virke och mycket gott hantverkutförande. De flesta husen byggdes av bönder efter gårdens behov, och med tiden utvecklades stor skicklighet i byggandet. Den stora skickligheten ledde till att timringskonsten också utvecklades till en viktig inkomstkälla för de »träkloka« Leksandsbor som begav sig på utsocknes arbetsvandringar. De ålderdomliga timmerhusen är idag en omistlig beståndsdel i vad som gör Leksands byar till speciella och trivsamma livsmiljöer. Här syns det att människor levt under mycket lång tid. Timmerhusen är byggda med omsorg i en lokal tradition som utvecklats och använts under flera hundra år, fram tills industrialismens intåg, mot 1800-talets slut och kring sekelskiftet år 1900. I Björkberg finns många äldre timmerhus både i form av bostadshus och ekonomibygnader. De vanligaste formerna av äldre bostadshus är enkelstugor och parstugor, men det förekommer också vissa äldre vinkelbostadshus med timmerstomme. Många bostadsbyggnader har främst under 1900-talets senare hälft förändrats genom bland annat fönster- och fasadbyten, men det finns också en del byggnader som är i oförändrat äldre skick. Dessa byggnader är en omistlig källa till kunskap och förståelse om timmerhuskulturen i Leksand och har därför särskilt kulturvärde. Värdet förstärks av att de timmerhusen utgör en väsentlig beståndsdel i Leksandsbygdens bebyggelsekaraktär, och ofta är uppförda med en enastående hantverksmässig och utformningsmässig kvalitet.

Värden/var varsam med:

- Att husen är byggda i trä eller knuttimrade, samt att de äldre husen ofta har en genomgående enkel karaktär utan onödiga utsmyckningar.
- Välbevarade bostadshus i timmer från innan 1930 i form av enkelstugor, parstugor och vinkelhus. Några särskilt värdefulla exempel finns på fastigheterna Björkberg 1:1, Björkberg 17:3, Björkberg 5:5, Björkberg 15:7, Björkberg 5:6, Björkberg 13:9, Björkberg 8:5, Björkberg 20:3, Björkberg 2:6 och Björkberg 18:4. Värdebärande egenskaper är byggnadernas: befintliga timmerstommar; långsmala eller rektangulära form; blottlagda timmerstommar; befintliga stående locklistpaneler och liggande spontpaneler i trä; befintlig fönstersättning; befintliga fönsterkarmar; befintliga fönsterbågar i trä med fasta spröjs av trä eller bly tillkomna innan 1950; befintliga fönster-rutor tillkomna innan 1950; profilerade fönsteröverstycken; dekorativa gavelfönster; befintliga dörrar och farstukvistar samt långbroar; lövsågade eller profilsågade detaljer på farstukvistar; dekorerade tak-

Enkelstuga

Parstuga

Sidokammarstuga

Korsplanshus

tassar; grundmurar med synlig natursten. Stommen och formen på alla de bostadshus som uppförts innan 1930 men därefter väsentligen förändrats är värdefulla.

- Samtliga knuttimrade ekonomibyggnader – djurhus, förvaringshus och verkshus uppförda innan 1930. Äldre knuttimrade ekonomibyggnader är en omistlig beståndsdel i byarnas karaktär och bör inte flyttas, rivras eller väsentligen förändras.

Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse

Även om de äldre husen i Leksand är unika och i sina detaljer bär många olikheter som gör varje gård speciell, finns flera gemensamma nämnare som starkt påverkar bebyggelsens karaktär. Ofta framträder bebyggelsen som ett gytter av tätt placerade röda hus med likartad storlek och form. Det är denna karaktär som kanske starkast kännetecknar byarna, och de aspekter av bebyggelsen som bidrar till denna karaktär är därför särskilt värdefulla. Nästan alla hus i de äldre byklungorna är låga - sällan högre än två hela våningar. Många byggnader har dessutom en långsmal form eller bildar tillsammans långsmala längor som ingår i olika kringbyggda former. De flesta byggnaderna har också sadeltak med lertegeltäckning. Att de flesta husen är färgade med falu rödfärg eller omålade i trä är också mycket viktigt för byarnas generella karaktär. Den faluröda färgen har dessutom historisk betydelse, då den präglar byarna i Övre Dalarna och Leksand sedan åtminstone 1800-talets senare hälft. Beträffande vita detaljer i form av exempelvis fönster, fönsterfoder, vindskivor och knutbrädor är detta värdefullt där det förekommer, eftersom även detta är en påtaglig beståndsdel i byns karaktär.

Värden/var varsam med:

- Den sammanhållna byggnadshöjden om högst två hela våningar.
- Att byggnaderna har en långsmal form, eller bildar långsmala enheter som tillsammans bildar kringbyggdhet.
- Att byn är tätt bebyggd, och att husen står tätt intill varandra.
- Tegel som takmaterial, i synnerhet befintliga enkupiga och tvåkupiga lertegeltak.
- Den enhetligt förekommande ofärgade eller faluröda färgen. Avstå från att rödmåla naturligt grånade timmerhus. Dessa byggnader har en egen karaktär som i sig är värdefull, och som samspelar väl med sin omgivning även utan rödfärg.
- Vitmålade detaljer så som fönster, fönsterfoder, fönsteröverstycken, knutbrädor och vindskivor där de redan förekommer. Undvik att måla andra detaljer än fönster och fönsterfoder vita på äldre ekonomibyggnader, eftersom detta ej förekommit i någon större utsträckning historiskt.

Äldre enkelstuga på gård väster om majstångsplatsen. Byggnaden är ålderdomlig och står på en naturstensmur som överbryggar nivåskillnaderna i det sluttande landskapet. Björkeberg 17:3.

Danielsgården från norr. Mitt i bilden syns gårdens ståtliga parstuga i rejält tilltagen storlek. Byggnaden var sannolikt en enkelstuga som senare utvidgats till en parstuga. Björkberg 1:1.

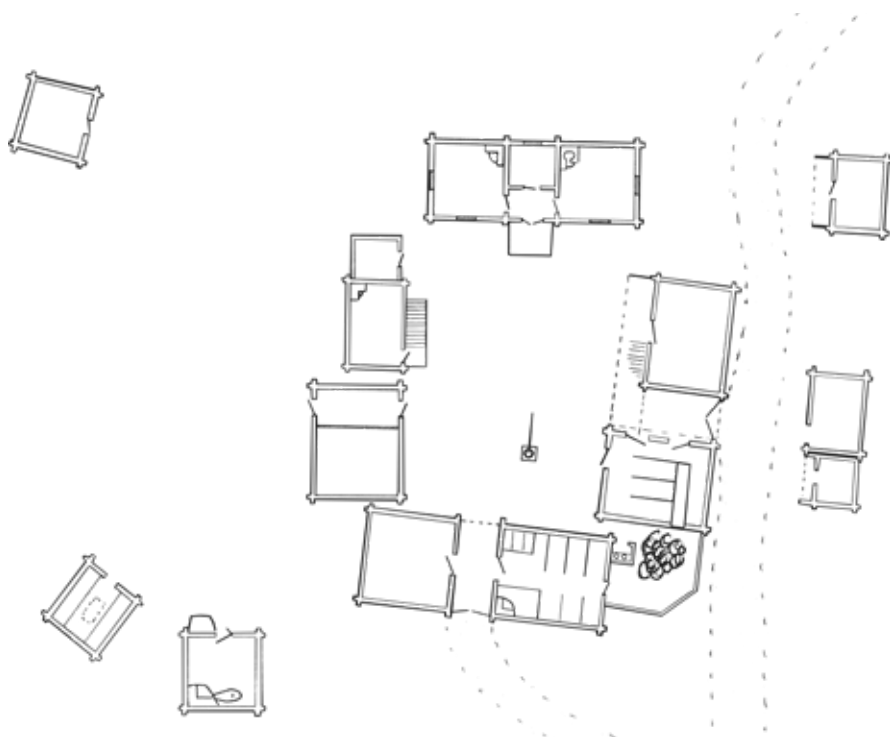
Kringbyggdhet

I Björkberg är de flesta äldre gårdarna kringbyggda på två eller tre sidor. Det finns även ett par gårdar som bibehållit en mer ålderdomlig sluten fyrkantig form. De kringbyggda gårdarna återspeglar hur bebyggelsen vanligen ordnades i det äldre bondesamhället i Dalarna. Den kringbyggda gårdsformen började förekomma mot slutet av medeltiden, och utvecklades sedan mot den fyrkantiga kringbyggda form som dominerade helt i Leksand under större delen av 1700- och 1800-talen. Traditionen med den kringbyggda gården uppstod sannolikt i syfte att skydda gårdstunet från väder och omgivning. Många gårdar som tidigare varit helt kringbyggda gårdar kom på grund av sociala och ekonomiska förändringar att utglesas från och med det sena 1800-talet. Orsakerna till förändringen är flera. Det blev bland annat vanligt att funktioner som tidigare haft enskilda byggnader ersattes av större ladugårdskomplex med tegeldel. Den täta och slutna karaktären kvarlever dock i många byar, och utgör en värdefull och tydlig karaktär som är miljöskapande och trivsamt. Kringbyggdhet är dessutom typiskt för Leksand och Övre Dalarna.

Kringbyggd sluten gård på ursprunglig ålderdomlig placering i landskapet, direkt norr om majstångsplatsen. Björkeberg 4:4.

Kringbyggd gård med ålderdomliga timmerhus. längst upp från vänster: hölada, parstuga (bostadshus), långsideshärbre, källarstuga, loftbyggnad med portlider, vagnsbod sammanbyggd med kortsideshärbre, tröskloge, brunn, stall, torkhus, smedja, lada och fähus med portlider och gödselstack.

Värden/var varsam med:

- Byggnader som bidrar till kringbyggda gårdstun. Oavsett ålder bör sådana byggnader inte rivas eller flyttas. Byggnader som är placerade med fasader mot en bygata bör hanteras särskilt varsamt, eftersom sådana byggnader påverkar hela byns karaktär. Särskilt värdefulla är de gårdar som är kringbyggda på minst tre sidor och/eller som helt sluter sig mot omgivningen. Några nämnvärda exempel finns på fastigheterna Björkberg 5:6, Björkberg 9:9, Björkberg 17:3 och Björkberg 1:1.
- Områden där byggnaderna sluter sig tätt om omgivningen och områden där byggnaderna står nära gaturummet och bildar täta och slutna bygaturum.
- Portlider och dörrar som leder in till gårdstunen.

Nationalromantik och turismen i Leksand

Under 1800-talet nådde industrialiseringen Dalarna. Efter hand ersattes böndernas timmerhusbyggnad av nya tekniker, och den folkliga timmerhustraditionen avtog. Mot sekelskiftet år 1900 väcktes främst bland stadsbor och kulturpersonligheter ett nytt intresse för den äldre bondekulturens olika uttryck, däribland dräktskick, sånger och musik, traditioner och byggnadskultur. Många faktorer låg till betydelse för detta, däribland nationalstatens framväxt, en ökad urbanisering och världsutställningar i nationalismens förtecken. Övre Dalarna kom att föreställas som ett genuint reliktområde över det gamla Sverige, och många turister begav sig till bland annat Leksand för att uppleva den kultur som på andra platser betraktades som bortglömd eller utdömd. Med tiden kom kulturpersonligheter och förmögna stadsbor att bygga påkostade sommarnöjen och konstnärshem på natursköna platser i bland annat Noret, Bastberg, Tällberg och Plintsberg. Husen byggdes ofta i nationalromantisk – eller dalaromantisk stil. I den södra delen av byn finns ett nationalromantiskt sommarnöje sannolikt tillblivet genom ombyggnad och utbyggnad av äldre timmerstommar, bland annat en enkelstuga med karaktäristisk kronskorsten. Sommarnöjet har höga utformningsmässiga kvaliteter och kan berätta om hur turismen påverkade Leksands byar kring sekelskiftet år 1900, vilket är värdefullt.

Värden/var varsam med:

- Byggnadernas befintliga timmerstommar, former och storlekar.
- Befintliga tak och takmaterial i form av tvåkupigt taktegel. Befintliga vindflöjlar i järn.
- Befintlig kronskorsten.
- Befintliga äldre fönster och trädörrar exempelvis med rombmönster. Befintliga farstukvistar.

Stall med portlider och foderbod ovanpå. På hörnet avträde. Byggnaden är en rest av en äldre fyrkantsbyggd gård. Björkberg 19:5.

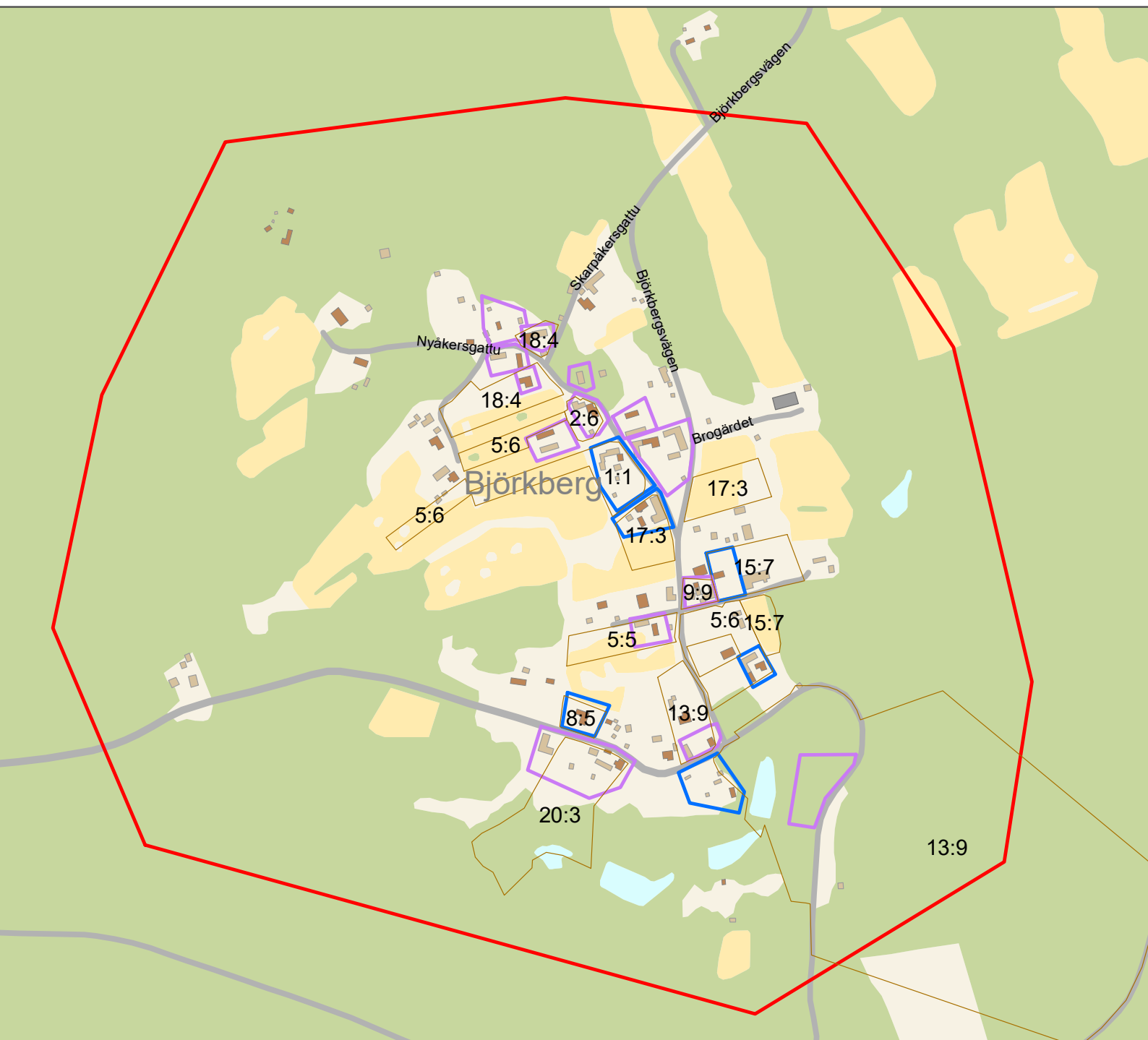

*Nationalromantisk gård
i den södra delen av byn.
Björkberg 16:4.*

Ålderdomliga grånade timmerhus som uppvisar hög ålder har ofta mycket höga kulturvärden eftersom de kan berätta om timmerhuskulturen och livet i det äldre bondesamhället. Björkberg 5:6.

Värdekartan redovisar en klassificering av miljöer och bebyggelse enligt följande: **Röda områden** markerar större landskapsavsnitt och bebyggelseområden med kulturvärden eller mycket höga kulturvärden. Värdebärande egenskaper inom dessa områden kan exempelvis vara byggnaders färgsättning, skala och form, sammanhållen byggnadshöjd eller jordbrukslandskapets öppna och hävdade karaktär.

Lila områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha kulturvärden.

Blå områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha särskilt kulturvärde.

Vad är ett kulturmiljöprogram?

Ett kulturmiljöprogram är ett kunskapsunderlag framtaget för att tydliggöra kulturmiljöns egenskaper och karaktäristik, utan att dessa vägts mot andra intressen. När kommunen fattar beslut i detaljplaner och bygglov ska en avvägning göras mellan olika allmänna intressen, exempelvis kulturmiljöer eller naturvård, och enskilda intressen, som behovet av en större bostad eller en grannes önskan om utsikt. Det här beskrivs i Plan- och bygglagens (2010:900) andra kapitel. Genom att i förväg ta ställning till vilka områden som har särskilda värden och vad det är som gör området värdefullt förenklas kulturmiljöfrågan i den dagliga handläggningen, men beslutet om vad som är lämpligt att göra på en viss byggnad eller i ett visst område sker i det enskilda plan- eller bygglovärendet.

Ett kulturmiljöprogram kan innehålla beskrivningar av de kulturhistoriska värden som finns hos en byggnad eller en plats. Ett kulturmiljöprogram kan också beskriva miljöns historia, utveckling, nyttjande genom tiden och vilka delar och karaktärsdrag som finns kvar i området idag.

Avsikten är inte att kulturmiljöprogrammet ska vara en ”våt filt” över bebyggelsen, utan snarare att det ska vara ett verktyg för hur kommunen och fastighetsägare ska kunna använda, utveckla och tillvarata kulturmiljön för att skapa en attraktiv kommun och livsmiljö.

Kulturvärden

En kulturmiljö är sammansatt av en mängd egenskaper. En egenskap kan exempelvis vara en byggnads material, byggnadshöjd, fönstersättning, färg eller namn.

En egenskap är aldrig automatiskt värdefull. Ett värde tillskrivs alltid en miljö av olika människor i vår samtid. Personer med olika kompetenser och intressen tillskriver miljöer olika typer av värden. En byggnadsantikvarie kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom den kan utgöra ett slags fysiskt källmaterial som berättar om det förflutna. Samhället kan använda sådana miljöer för att förmedla och konkretisera berättelser om vår historia och på så vis ge människor bättre möjligheter att förstå sin samtid. En arkitekt kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom dess olika arkitektoniska parametrar skapar en vacker och trivsamt livsmiljö. En person kan också bedöma att en plats är värdefull eftersom hen har många minnen kopplade till den.

Det är väldigt viktigt att tydliggöra varför en egenskap tillskrivits ett värde och av vem. Då blir det möjligt att senare följa upp på väderingen och förstå varför den är gjord.

Vad och hur har vi bedömt?

I detta kulturmiljöprogram bedöms kulturhistoriska och estetiska värden, samt delvis även sociala värden. Begreppen förklaras i sitt sammanhang nedan. Alla värderingar är skrivna och utförda av byggnadsantikvarier vid Dalarnas museum. Begreppet kulturvärde används för att beskriva den sammantagna bedömningen mellan dessa tre värdeaspekter.

Under 1800-talets senare hälft började man bygga nya större ladugårdsanläggningar med gjuthusteknik. Liknande byggnader kan berätta om jordbrukets förändring under 1800-talet samt om lokalt specialiserade byggnadstekniker och bedöms därför ha stora kulturvärden. Björkberg 17:3.

Kulturhistoriska värden

Miljöer, platser och byggnader med kulturhistoriska värden bär på berättelser om det förflutna som av olika anledningar bedöms vara viktiga för vår samtid – eller att bevara för framtiden. I arbetet med Leksands kulturmiljöprogram har berättelserna om det äldre bondesamhället, timmerhuskulturen, turismen i Leksand och industrisamhället bedömts som särskilt viktiga. De värderingar som finns listade i rapporterna och på hemsidan utgår ifrån bedömningar om hur olika platser, miljöer eller byggnader återspeglar olika aspekter av dessa berättelser. På platser där andra intressanta berättelser tydligt framträder har även dessa medtagits i bedömningen av byns olika värden. Det kan exempelvis beröra anknytningar till välkända historiska personer eller lokala traditioner som är särskilt viktiga för en specifik by. I Leksands-Noret återspeglas delvis andra berättelser än i byarna, varför bedömningsgrunderna där skiljer sig från byarna. Miljöer och byggnader som inte förändrats nämnvärt under de senaste 40-50 åren värderats generellt högt i detta kulturmiljöprogram. Detta beror på att ovannämnda berättelser mer tydligt kan utläsas ur de miljöer som inte nämnvärt förändrats under senare tid.

Estetiska värden

Miljöer, platser och byggnader med estetiska värden bedöms ha stora utseendemässiga och upplevelsemässiga kvaliteter idag. Det kan röra sig om byggnader som är uppförda med stor hantverksmässig skicklighet och högkvalitativa material, landskapsrum där bebyggelsen och landskapet tillsammans bildar trivsamt eller miljöer som är synbart gamla och bär många spår av tidens tand. Bedömningen av estetiska värden har utförts av Dalarnas museums byggnadsantikvarier och har i första hand gått ut på att fånga upp och värdesätta landskapets och byarnas unika karaktär beträffande färgsättning, volymer, former och placering i landskapet. Landskapets karaktär berättar oftast en viktig berättelse och har därför kulturhistoriska likvärdigheter som estetiska värden. Den värderingstext som i rapporter och bykaraktäriseringar benämns Låg, tät, faluröd eller ofärgad bebyggelse är den enda som helt och hållet utgår ifrån en estetisk bedömning av byarna.

Sociala värden

Miljöer, platser och byggnader som väcker känslor och är betydelsefulla för grupper eller enskilda personer har sociala värden. I detta kulturmiljöprogram har sociala värden endast undersökts översiktligt genom ett inledande församråd där allmänheten fått möjligheten att lämna in förslag till miljöer att ta med i kulturmiljöprogrammet. Vi har i största möjliga mån bejakat dessa förslag i inventeringsarbetet, och tagit med miljöer som framträtt i församrådet när vi besökt aktuella byar och platser i inventeringsarbetet.

Biologiskt kulturarv

Enkelt uttryckt är biologiskt kulturarv natur som berättar om kultur. Allt från enskilda träd till hela landskap kan berätta historien om den mänskliga närvaron. Eftersom berättelserna förmedlas av något levande ligger det i sakens natur att det biologiska kulturarvet befinner sig i ständig förändring - det kan vara kortlivat men kan också fortleva i århundraden.

Biologiskt kulturarv är resultatet av människans möte med det levande i naturen. Genom att förstå detta möte kan vi förklara det vi ser i landskapet och visa vad som behövs för att ta vara på olika värden i landskapet.

Det biologiska kulturarvet kan handla om enskilda träd och buskar som formats av människan, som träd som planterats i en allé eller hamlats för att lövet ska kunna användas som foder till djuren. Det kan även vara större landskap, som fåbodvallen med hackslog, med den omgivande skogen som brukats för bete och där vallkullorna gjort ristningar i träden där de rastat. Det kan även vara det brukade landskapet runt och inne i byn, med ängs- och åkermarker.

Ekonomiska värden

Miljöer med kulturvärden kan ha högre ekonomiska värden i jämförelse med andra miljöer. Exempelvis kan verksamheter så som ett kaféer eller butiker nyttja byggnader eller miljöer med kulturvärden i sin marknadsföring för att

locka kunder och profilera sin verksamhet. Dalarnas unika natur- och kulturlandskap med byar, gårdar och byggnader är också en viktig ekonomisk resurs inom besöksnäringen. Antingen indirekt i förhållande till annan verksamhet eller direkt som ett besöksmål. Byggnader med kulturvärden kan även vara en reell ekonomisk resurs för privatpersoner. En studie från Kulturmiljö Halland har visat att människor i Halland historiskt varit benägna att betala i snitt 7% mer i förhållande till förväntat mark-nadsvärde för byggnader som bedömts ha kulturvärden. Undersökningen baseras på en jämförelse av kö-pesumman delat på taxeringsvärde (K/T-talet) mellan byggnader med kulturvärden och byggnader utan kulturvärden.

Fastighetsbeteckningar och GDPR

I kulturmiljöprogrammet anges fastighetsbeteckningar för att visa på var det finns värden, i exempelvis en miljö eller byggnad. Fastighetsbeteckningar kan anses vara personuppgifter.

För att behandla personuppgifter i kommunens verksamhet måste dataskyddsförordningen (GDPR) följas vilket betyder att det ska finnas stöd i en av de rättsliga grunder som återfinns i GDPR. För att använda fastighetsbeteckningar i kulturmiljöprogrammet hänvisas till GDPR:s artikel 6.1.e, att behandlingen är nödvändig för att utföra en uppgift av allmänt intresse eller som ett led i kommunens myndighetsutövning. Uppgifter av allmänt intresse enligt artikel 6.1.e. ska exempelvis ha stöd i lag eller annan förordning. Obligatoriska uppgifter som ålagts kommuner att utföra, exempelvis bygglovgivning, översiktsplanering och detaljplanering enligt plan- och bygglagen, är av allmänt intresse. För att kunna ta väl avvägda beslut i bygglov och detaljplanering men även för att allmänheten ska kunna följa plan- och bygglagen även i de fall det inte krävs myndighetsutövning (exempelvis bygglov), behövs bra kunskapsunderlag kring kulturmiljöns värden och var de återfinns, geografiskt. Relevanta lagrum återfinns i plan- och bygglagen:

- 2 kap 3 § om att planläggning ska göras med hänsyn till de kulturhistoriska värdena,
- 2 kap 6 § om att planläggning, bygglovgivning och även vid åtgärder som inte kräver lov, ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till bl.a. kulturvärdena på platsen,
- 4 kap 16 § om reglering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i detaljplan,
- 8 kap 13 § om förbud mot förvanskning av en byggnad som är särskilt värdefull,
- 8 kap 14 § om att underhåll ska göras varsamt så att byggnadsverkets kulturhistoriska värde bevaras och

- 8 kap 17 § om att ändring och flyttning av byggnad ska göras var-
samt så att dess kulturhistoriska värden tas tillvara.

För att enkelt och exakt ange läge är det mest lämpligt att använda fastig-
hetsbeteckningar, som sällan ändras och när de ändras så kan deras historiska
utsträckning spåras i Lantmäteriets förrättningsakt.

LEKSANDS
KOMMUN

LÄNSSTYRELSEN
DALARNAS LÄN

 Dalarnas
museum